

Uusi vaateid Eesti etnoloogia ajaloole

Indrek Jääts
Marleen Metslaid

2025. aastal möödub 500 aastat esimese teadaoleva eestikeelse raamatu ilmumisest. Eesti Rahva Muuseumil on sellele lisaks tähistada veel üks juubel – 100 aastat tagasi anti välja esimene ERMi aastaraamat. Ümmarguse tähtpäeva puhul pöörame pilgud minevikku ja avaldame rea etnoloogia ajalugu käsitlevaid artikleid. ERMi aastaraamat loodi noorele Eesti etnograafiateadusele eneseväljenduskohaks ja sellisena on see püsinud tänini. Aastakümnete jooksul välja antud köited peegeldavad meie teadusharu teoreetilist, metodoloogilist ja temaatilist arengut, aga demonstreerivad ka selle seoseid valitsevate ideoloogiatega.

1925. aastal ilmunud esimese aastaraamatu algatajaks ja toimetajaks oli ERMi direktor ja Tartu Ülikooli etnograafiadotsent Ilmari Manninen, kes nägi väljaandel ja kogu Eesti etnograafial kahte üksteisele mõneti vastanduvat rolli – see pidi samal ajal olema nii teaduslik kui ka rahvalik (Manninen 1925: 5). Aastaraamat võeti nii akadeemilise kui tavalugejaskonna poolt hästi vastu, selle väljaandmine kujunes üsna regulaarseks – 1940. aastaks jõuti välja anda 14 köidet. Kaasautoriteks olid peamiselt etnograafid, aga ka arheoloogid ja folkloristid. Tavapäraste artiklikogumike kõrval ilmus seerias ka kaks monograafiat: 1927. aastal Ilmari Mannineni kapitaalne „Eesti rahvariiete ajalugu“ (köide III) ja 1939. aastal Ferdinand Linnuse doktoritööl põhinev „Eesti vanem mesindus. I Metsamesindus“ (köited XII–XIII). Lisatud saksakeelsed (aastani 1932) ja ingliskeelsed (aastast 1933) resümeeid aitasid kaasa aastaraamatu levikule välismaal. Seda saadeti raamatuvahetuse korras muuseumidesse ja teadusasutustesse üle maailma. Seega oli aastaraamat lisaks kõigele muule ka võimaluseks Eesti teadussaavutusi laiemalt tutvustada ning abiks rahvusvahelisel akadeemilisel suhtlemisel.

ERMi aastaraamatu olulisus Eesti etnograafia (etnoloogia) ajaloos tuleb jutuks käesoleva köite mitmes artiklis. Nii selgub Marleen Metslaidi käsitlusest, et aastaraamatu väljaandmist kavatseti jätkata ka pärast nõukogude võimu kehtestamist 1940. aasta suvel. ERMi direktori Ferdinand Linnuse eestvõttel koostati kevadeks 1941 üheksast artiklist koosnev käsikiri, mille publitseerimine jäi aga suvel alanud sõja jalgu. Ka Saksa okupatsiooni aastatel räägiti aastaraamatu väljaandmise vajadusest. 1942. aastal Vadja välitöödel viibides kavandasid osalised eesotsas ERMi direktori kohusetäitja Eerik Laidi ja Tartu Ülikooli professori Gustav Rängaga juba järgmist, vajateemalist erinumbrit (vt Talve 1990: 63). Need plaanid jäid aga sõjaoludes teostamata ja pärastpoole, nõukogude okupatsiooni tingimustes ei olnud võimalik pagulusse läinud autorite kaastöid enam avaldada.

Järgmine aastaraamat ilmus 1947. aastal ning juba muutunud poliitilises reaalsuses. Selle köite kõige olulisem artikkel pärines Harri Moora sulest ja oli mõeldud Eesti etnograafia uutes oludes suunda näitama (pikemalt vt Jäätsi artikkel käesolevas kogumikus). Köite number I kuulutas uut algust. Sulgudes seisev XV viitas siiski ka järjepidevusele. Tiitelleht oli kakskeelne (eesti ja vene), artiklite resümeeid vene ja inglise keeles. Ometi tekkis aastaraamatu väljaandmise seejärel pikem paus. 1950. aastate esimene pool tähendas muuseumile keerulist aega, töötajaid represseeriti, asutuse profiili täpsustati ning aastaraamatu väljaandmine jäi soiku. Alles 1959. aastal, kui tähistati muuseumi 50. sünnipäeva, leiti taas selleks

jõudu. Pealkirjaks oli nüüd „Etnograafia Muuseumi aastaraamat“ ning köite number XVI. Uue seeria alustamisest oli seega loobutud, jätkati vana, sõjajärgset traditsiooni. Eessõnas loodeti teha aastaraamatust kõigi „Nõukogude Eesti etnograafide“ ühisfoorum (Toimetus 1959: 9). Sealtpaale õnnestuski aastaraamatu ilmumine enam-vähem regulaarseks muuta.

1963. aastal ENSV Teaduste Akadeemia alt kultuuri-ministeeriumi alluvusse viidud etnograafiamuuseumis suudeti teadusliku sisuga aastaraamatu väljaandmist jätkata, kuigi probleeme selle vajalikkuse selgitamisega kõrgemalseisvatele otsustajatele oli aastakümnete jooksul korduvalt. Eestkõnelejaks kujunes siin muuseumi pikaajaline direktor Aleksei Peterson. Nagu kõik trükised, oli ka see väljaanne ideoloogilise kontrolli all. Lisaks teadusnõukogule vajab käsikiri kooskõlastamist ministeeriumiga. Lõpuks võis see toppama jääda ka kirjastusse. Nagu kirjutab Piret Koosa käesolevas köites, oli sellise teadusliku aastaraamatu ilmumine tollasel nõukogude muuseumimaastikul erakordne. Raskustele vaatamata suudeti 30 aasta jooksul välja anda 22 köidet. Muuseumi teadurite uurimistöö tulemuste peamise avaldamiskohana nõukogude perioodil on aastaraamatu tähtsust Eesti etnoloogia ajaloos ning ERMi kui teaduskeskuse püsijäämisel raske ülehinnata.

Alates 1990. aastast jätkati väljaandmist taas Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatu nime all. Erinevalt mitmetest teistest teadusasutustest (nt Kirjandusmuuseum) suudeti ERMis teadustrükise regulaarne ilmumine tagada ka 1990. aastate algul, mis oli majanduslikult keeruline aeg. Etnoloogia uuenemise tuultes hakkasid nüüd puhtetnograafiliste ja pigem kirjeldavate käsitluste kõrval ilmuma ka argielu erinevaid avaldusi ja mitmesuguseid kultuuriprotsesse süvitsi analüüsivad artiklid. Aastaraamatus on Eesti etnoloogia kõrval leidnud algusest peale kajastamist ka teisi soome-ugri rahvaid puudutav teadustöö. Viimastel aastatel on nende kõrvale jõuliselt kerkinud museoloogia valdkond. Ühesõnaga, aastaraamat on ajaga kaasas käinud. 2009. aastast asendati köidete senised rooma numbrid lugejaile jõukohasemate araabia numbritega – aastaraamatule LI järgnes 52. 2018. aastal algatati teadusdirektor Pille Runneli eestvedamisel uuendusprotsess, mille eesmärgiks oli suurendada väljaande akadeemilist nähtavust. 2019. aastast ilmub aastaraamat ka digitaalselt ja artiklitele on avatud juurdepääs.

ERMi aastaraamat on jäänud ainsaks regulaarselt ilmuvaks eestikeelseks etnoloogiaväljandeks. See on läbi aegade olnud esimeseks avaldamiskohaks paljudele noortele teadlastele, kuid samas jätkuvalt tunnustatud ka juba kogenud uurijate poolt.

Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatu 66. köite esimene osa on pühendatud Eesti etnoloogia ajaloole. Eesti etnoloogia (etnograafia) ajaloo teenekaim uurija on ilmselt tänini Ants Viires. Tema sulest pärineb terve rida eri aastakümnetel kirjutatud historiograafilisi ülevaateid. Ometi ei lugenud ta seda tööd tehtuks. Ühe oma pikema selleteemalise artikli lõpetuseks nentis Viires: „Korralik üksikasjaline ülevaade eesti etnograafia ajaloost ootab aga alles kirjutajat.“ (1993: 33)

Siiani pole Eesti etnoloogia ajaloost ilmunud ühtegi raamatu mõõtu käsitlust, ikka vaid erineva pikkusega artiklid, enamasti laiali siin ja seal. Üksikud kõige väljapaistvamad isikud välja arvatud, pole olulisematele nõukogude perioodi etnograafidele pühendatud isegi vähegi põhjalikumaid artikleid. Selle lünga täitmiseks moodustati ERMis väike tööriühm – teadurid Svetlana Karm, Piret Koosa, Marleen Metslaid ja vanemteadur Indrek Jääts – on nüüdseks Eesti etnoloogia ajalooga tegelenud juba mõnda aega. Avaldatud on terve rida artikleid nii Eestis kui välismaal (vt etis.ee), samuti mõned kommenteeritud allikapublikatsioonid.¹ Svetlana Karmi ja Piret Koosa koostatud ERMi aastaraamat 63 „Soome-ugri välitööd ja muuseumikogud: sissevaateid uurimislukku“ oli pühendatud hõimurahvaste uurimise ajaloole. Nüüdseks on soome-ugri suund Eesti etnoloogia historiograafia üks kõige paremini läbi uuritud osa. Muidugi ei tähenda see, et teema oleks ammendatud. Aastaraamatu käesolev köide on valdavalt Eesti-keskne, ehkki teiste soomeugrilasteta ei saa päriselt läbi selgi korral.

Eesti etnograafiat on alates 20. sajandi algusest, kui sellega hakkasid tegelema põhiliselt eestlased ise, tõstetud esile kui rahvusteadust. Eriti rõhutati seda eristaatust 1920.–1930. aastail. Rahvusteaduse rolli täitis see distsipliin suuresti ka Nõukogude Eestis, eriti alates 1950. aastate lõpust. Teadusharul, mille keskseks uurimisobjektiks on pika aja vältel olnud eesti rahvas ja rahvakultuur, on kahtlemata olnud väga oluline roll eestlaste enesetunnetuse kujunemises, Eesti ühiskonna ülesehitamisel ja rahvusliku identiteedi alalhoidmisel. See roll nõuab põhjalikku analüüsi ja lahtimõtestamist. Käesolev aastaraamat tahab olla üheks sammuks sel teel. Etnoloogia ajalugu on meie arvates tähtis, kuid paraku seni mõneti varju jäänud osa Eesti kultuuriloost.

¹ *Ekspeditsioonid läänemeresoome muinasmaale: Eesti etnograafide vepsa välitööde päevikud (1962–1969)*. Koostaja Indrek Jääts. Tartu 2019; *Густав Рянк. Водские дневники (1942, 1943)*. Koostaja Svetlana Karm. Tartu 2022; *Keeruliste aegade kiuste: Gustav Ränga päevikud 1939–1948*. Koostajad Marleen Metslaid ja Indrek Jääts. Tartu 2023.

Kas etnoloogia või etnograafia? Rahvaid ja nende kultuure uurivat teadusharu nimetati Eestis alates 19. sajandi teisest poolest etnograafiaks. Kasutatud on ka terminit rahvateadus, eriti 1920.–1930. aastail, kuid see ei juurdunud, võib-olla oma mõningase ebamäärasuse tõttu. Etnograafia püsis ajaloolistel põhjustel eriala nimetusena kuni 1990. aastate alguseni. Siis asendati see nimetusega etnoloogia. Üheks põhjuseks oli soov distantseeruda Nõukogude etnograafiast, mille osa Eesti etnograafia oli sunnitud olema. Teiseks põhjuseks oli järsult suurenenud välissuhtlus ja vajadus oma tegevust ingliskeelsele auditooriumile tõlkida ja seletada.

Inglise keeleruumis tähendab *ethnography* üldiselt pigem konkreetset inimühiskonda kirjeldavat uuringut või sellise uuringu tegemise protsessi kui iseseisvat teadusharu. Distipliini, mis võrdleb ja analüüsib erinevaid inimkooslusi, nende kultuure ja omavahelisi suhteid, tähistatakse seal tavaliselt sõnaga *anthropology*. Harvem, enamasti mandri-Euroopa puhul, kasutatakse ka sõna *ethnology*.

Kui räägime või kirjutame ingliskeelses keskkonnas eesti etnoloogia/etnograafia ajaloost, siis tuleb meie regionaalset ajaloolist eripära eraldi selgitada. Eestikeelses tekstis, mis puudutab teadusharu ajalugu enne 1991. aastat, on meie arvates õigem kasutada ajastuomaseid termineid „etnograafia“ ja „etnograaf“. Tagasivaates on vahel õigustatud ka sõna „etnoloogia“. Näiteks kui räägime Eesti etnoloogia ajaloost 20. sajandil, siis viitab see järjepidevusele, sellele, et tänane Eesti etnoloogia on omaaegse etnograafia mantlipärija, sisuliselt sama teadusharu, nimevahetusest hoolimata. Käesolevas numbris olemegi sellest lähtunud, seejuures siiski autorite soovidega arvestades.

Enamik selle aastaraamatu esimese osa artiklitest käsitleb niisiis Eesti etnoloogia ajalugu 20. sajandil. Tekstide järjestamisel on lähtutud kronoloogilisest põhimõttest, kuivõrd see võimalik oli.

Marleen Metslaid uurib oma artiklis ERMi direktori Ferdinand Linnuse rolli Eesti etnograafias ajavahemikul 1929–1941. Ulatuslikule arhiivimaterjalile ja kirjandusele tuginedes analüüsib ta Linnuse arusaamu distsipliini teoreetilistest, metodoloogilistest ja rakenduslikest lähtekohtadest. Kirjeldades lähemalt Linnuse osalemist välismaistel konverentsidel ja suhtlemist teiste maade kolleegidega, asetab ta tollase Eesti etnograafia laiemasse akadeemilisse konteksti. Linnus jätkas üldiselt Ilmari Mannineni loodud kursil, kuid laiendas teadusala piire, kutsudes üles arvestama ka lähidistsipliinide võimalustega ning analüüsima kultuurinähtusi nende sotsiaalses ja ajaloolises kontekstis. Tema lähenemine langes kokku Rootsi juhtiva etnoloogi Sigurd Erixoni vaadetega. Sarnaselt paljude välismaiste kolleegidega mõistis Linnus hästi etnograafia ühiskondlikku olulisust,

mis leidis väljenduse ERMi osalemises 1930. aastate teise poole riiklikes kampaaniates. Artikli lõpus on juttu Linnuse tegevusest esimesel nõukogude aastal, mil ta osales aktiivselt Eesti muuseumimaastiku ümberkorraldamisel.

Svetlana Karm kirjutab Eerik Laidist, keskendudes tema elu ja tegevuse Eesti perioodile (kuni pagemiseni Soome augustis 1943). Laid oli väga mitmekülgne ühiskonnategelane, kuid ennekõike siiski arheoloog ja etnograaf. Autor vaatleb, kuidas need kaks tollal üpris lähedast eriala Laidi puhul põimusid, kuidas ta nende vahel laveeris. Ta toob välja Laidi seni varju jäänud rolli etnograafia õppejõuna 1930. aastate Tartu Ülikoolis. Erilist huvi pakuvad Karmile Laidi uurimused idapoolsetest soome-ugri rahvastest ja tema tolle aja kohta ebaharilikult pikad Venemaal viibimised. Käsitlemata ei jää ka Laidi muinsuskaitsealane tegevus. Lõpetuseks peatub autor lühidalt Laidil kui fotodokumentalistil.

Aivar Jürgensoni ja **Marleen Metslaidi** artikkel Ivar Paulsonist on esimene põhjalikum käsitus selle usundiurija elust ja teadustööst. Autorid annavad ülevaate Paulsoni erakordsest teest teaduse juurde, mis algas sõjaaegses Eestis, jätkus sõjajärgsel Saksamaal ning päädis lõpuks eduga Rootsis. Just Rootsis, professor Ernst Arbmani juures õppides ja töötades leidis ta viimaks oma kutsumuse uurida Põhja-Euraasia rahvaste hingekujutelmi dualistliku pluralismi võtmes ja religioonietnoloogilisest vaatepunktist lähtuvalt. Artiklis analüüsitakse ka Paulsoni teaduslikku pärandit, mis vaatamata lühikeseks jäänud elule kujunes üllatavalt mitmekesiseks ja mõjukaks. Lähemalt käsitletakse tema uurimusi metsa ja küttimisega seotud usukujutelmadest. Paulsoni arvates ei saanud religiooni lahutada majandamisviisist ja kultuurist kui tervikust. Just selline lähenemine seobki seda erialade piiril kõndinud teadlast etnoloogiaga.

Indrek Jääts kirjutab eeskätt arheoloogina tuntud Harri Moora rollist sõjajärgses Nõukogude Eesti etnograafias. 1940.–1950. aastail dirigeeris just Moora Eesti etnograafia kui olulise rahvusteaduse kohanemist nõukogude režiimi ja selle nõudmistega. Autor väidab, et Moora kui osava diplomaadi suunamisel õnnestus nõukoguliku fassaadi varjus suuresti säilitada teadusharu järjepidevus ja rahvuslikud traditsioonid. Ta uurib, milliseid võtteid Moora seejuures kasutas. Autor leiab, et paljuräägitud koostöö KGBga ei mõjutanud kuidagi Moora teadustöö sisu, et Moora suutis nõukogude luureorganid ja ideoloogiavalvurid üle kavaldada, eriti pikemas perspektiivis.

Piret Koosa artikkel keskendub Jüri Linnuse rollile nõukogudeaegse ERMi teadustöö korraldamisel ja juhtimisel. Uurimus tugineb suuresti ERMi arhiivis leiduvale materjalile, sh selle seni veel arvele võtmata osale, mis saadi hiljuti Linnuste perekonnalt.

Autori sõnul oli Linnusel oluline osa muuseumi väljatoomisel Teise maailmasõja ja stalinistlike puhastuste tagajärjel kujunenud mõõnaseisust. Eduka organisatoorse tegevuse (muuseumi aastaraamatu taaskäivitamine, teaduskonverentside traditsiooni algatamine jm) tõttu kippus paraku nappima aega ja energiat isiklikuks teadustööks. Linnus suhtus muuseumi teadusliku taseme tõstmisse kirega. Ta nägi end oma traagiliselt kaotatud isa Ferdinand Linnuse töö jätkajana ja rõhutas sageli järjepidevust sõjaeelse etnograafiaga. Jüri Linnus oli nõudlik nii enda kui kolleegide suhtes ning see põhjustas vahel konflikte.

Ellen Värv, Age Raudsepp ja Reet Piiri kirjutavad Aino Voolmaast kui eesti rahvarõivaste uurijast ja populariseerijast. Autorite väitel pääses meie rahvarõivaste kandmise traditsioon (sh üldlaulupidudel) 1960. aastail suuresti just tänu tema aktiivsele ja järjekindlale tegevusele võidule ajaloolise autentsuse nõue. Voolmaa seisis selle eest, et kantaks oma kodukandi rahvarõivaid, mis valmistatud võimalikult täpselt vanade eeskujude järgi. Teadustöö jäi pisut praktilise muuseumitöö ja ühiskondliku aktiivsuse varju, kuid Voolmaa kui etnograafi pikaajaline olulisus avaldubki just rahvariiete kandmise viiside vallas.

Vivian Siirmani artikkel käsitleb küllaltki teenekat, kuid seni vähe tähelepanu pälvinud etnograafi Gea Troskat. Autor uurib, millised olid ühe etnograafi võimalused ja valikud Nõukogude Eestis, millised poliitilised ja akadeemilised protsessid tema elukäiku ja teadlasteed mõjutasid. Gea Troska läks algul nõukogude võimuga kaasa, kuid jäi siis ootamatult hammasrataste vahele. Hästi alanud akadeemiline karjäär katkes aastakümneteks. Samas andis ta 1960. aastail kaaluka panuse Eesti Vabaõhumuuseumi ülesehitamisse. Teadusliku uurimistööga jätkas Troska 1970.–1980. aastatel. Ta pühendus külavormide ja asustuse ajaloo uurimisele vanade maakaartide põhjal ning omandas küllalt kiiresti kandidaadikraadi. Suur osa tema aastatepikkuse töö tulemustest on siiski jäänud Eesti avalikkuse eest varju.

Kirjandus

Manninen, Ilmari 1925. Eessõna. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* I. Tartu, 5–6.

Talve, Ilmar 1990. Matka vatjalaisiin 1942. – *Inkerin teillä*. Toim Pekka Laaksonen, Sirkka-Liisa Mettomäki. Kalevalaseuran vuosikirja 69–70. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 46–66.

Toimetud 1959. Saateks. – *Etnograafia Muuseumi aastaraamat* XVI. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–9.

Viires, Ants 1993. Etnograafia arengutest Eesti NSV päevil (1940–1990). – *Muunduv rahvakultuur. Etnograafilisi uurimusi*. Toim Ants Viires. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 5–40.